

ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ АРСЕНАЛ ПОЕМИ "КАТЕРИНА" Т. ШЕВЧЕНКА

О. Черкас, магістр, старш. наук. співроб.

Літературно-меморіальний музей-квартира П. Г. Тичини
cherkasasha@ukr.net

Продemonстровано особливості функціонування фразеологізмів у мові поеми "Катерина" Тараса Шевченка в ідеографічній площині у форматі фразеотематичної тріади "Людина – Абстрактні відношення та поняття – Природа", котра виділяє фразеосемантичні поля з варіантно-синонімічними категоріями, у які вписано структурно-семантичні й мотиваційні моделі фразеологічних одиниць мовотворчості митця. Розгляд фразеологічного арсеналу мови поеми "Катерина" Т. Шевченка дав змогу унаочнити фразеологічне багатство поетичного мовлення митця, встановити параметри оказіональних контекстуальних перетворень традиційних народних фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, ідеографічне класифікування, мовотворчість, семантика, Тарас Шевченко.

Фразеологічні одиниці (далі ФО) – образні засоби художності, що виявляють свій естетичний потенціал у поетичній мові, яка, на думку С. Ярмоленко, має визначальну естетичну функцію і систему мовно-виразових засобів, орієнтованих на досягнення стилістичного ефекту незвичного вживання вислову й естетизації загальнономовного словника [5, 131]. Одним із компонентів поетомовлення є фразеологія. Функціонуванню ФО у шевченкознавчій художній картині світу присвятили дослідження А. Попівський, М. Коломієць, В. Ужченко та ін. [1, 3]. Проблемі функціонування ФО у мові поеми "Катерина" в шевченкознавчій лінгвістиці не було приділено належної уваги, що підтверджує актуальність дослідження окресленого мовознавчого студіювання.

У цій розвідці ми ставимо за мету проаналізувати функціонування ФО в мові поеми "Катерина" в ідеографічній площині. Лінгвіст Ю. Прадід поділив фразеологізми, що стосуються емоцій людини, на 13 тематичних розділів: 1. *Відраза, огида.* 2. *Втіха, радість.* 3. *Гнів, лют.* 4. *Захоплення, захват.* 5. *Любов, пристрасть.* 6. *Мука, страждання.* 7. *Неспокій, три-*

вога. 8. Подив, здивування. 9. Презирство, зневага. 10. Сором, стид. 11. Страх, жах. 12. Сум, печаль. 13. Відчай, безвихідь [2, 42]. Науковець не випадково зосередився на емоціях людини. Фразеологія як знакова мовна система позначає насамперед емоційно-експресивні й абстрактні сфери. Усі ФО за ідеографічною класифікацією розподіляються між трьома фразеотематичними групами (ФТГ): "Людина", "Абстрактні відношення та поняття", "Природа". Фразеотематичні групи поділяються на фразеотематичні поля (ФТП). У межах фразеотематичних полів виділяють фразеосемантичні поля (ФСП), до складу яких входять варіантно-синонімічні групи, у які вписано структурно-семантичні й мотиваційні моделі [4, 53–56]. Серед наявних класифікацій ФО ми обрали ідеографічну класифікацію, оскільки вона систематизує фразеологічні одиниці за тематичним принципом. До ФТГ "Людина" належать ФО, що характеризують зовнішність, характер, поведінку людини, стосунки між людьми і т. ін. Дана група структурується таким чином: фразеотематичне поле (ФТП) "Людина як жива істота"; ФТП "Людина як розумна істота"; ФТП "Людина як суспільна істота". Досвід ідеографічного опису мовних одиниць узагальнено у працях М. Алефрієнка, А. Івченка, М. Демського та ін. Фразеотематична група "Людина як жива істота" представлена декількома фразеосемантичними полями (ФСП): ФСП "Зовнішній вигляд", ФСП "Фізичний стан", ФСП "Психічний стан", ФСП "Одяг", ФСП "Рух", що характеризують зовнішність, психіку, одяг, рух, фізичний стан людини. Розглянемо кожне фразеосемантичне поле окремо.

ФСП "Зовнішній вигляд"(заплаканий, бідний, самотній, гарний) – *голодний і голий* – дуже бідний ("Хто голий, голодний під тином сидить?" [7, 102]); *і босий, і голий* – дуже бідний, убогий ("Задивляться чорноброві – І босе, і голе") [7, 104].

ФСП "Фізичний стан" (стомлений, знесилений, хворий, вагітний і т. п.). До цієї групи відносяться такі ФО: *як мертвий* – надзвичайно схвилюваний, знесилений, стомлений; *повалитися до землі* – хто-небудь втрачає рівновагу, дуже стомлений, безсилий ("Бог з тобою!" – та, як мертва, На діл повалилась...) [7, 104]; *ледве дихати* – 1. перебувати в тяжкому стані, тяжко

нездужати ("Нездужає Катерина, Ледве-ледве дише...") [7, 105]; 2. робити легкі, ледве помітні рухи ("Через пеньки, заметами, Летить, ледве дише...") [7, 106]; *покрити косу* – стати покритою ("Незчулася, такий байдуже, Що коса покрита: За милого, як співати, Любо потужити") [7, 94].

СП "Психічний стан" (симпатія, депресія і т. п.). До цієї групи відносяться ФО: *нудити світом* – перебувати в стані тривоги, неспокою, втомлюватися від журби, туги за ким-небудь, без когось ("А за віщо, боже милий! За що світом нудить?") [7, 99]; *гадина* [сее] *коло серця* – у кого, хто-небудь постійно переживає, непокоїться, мучиться, у зв'язку з чимось, кимось ("Усміхнулась Катерина, Тяжко усміхнулась: Коло серця – як гадина Чорна повернулась") [7, 101]; *спочити (відпочити) серцем* – спокоюватися чим-небудь; знаходити душевний спокій у чому-небудь ("Усмиєшся – не побачать, То й не засміються; А серденько одпочине, Поки сльози ллються", "Вилле сльози на могилу – Серденько спочине") [7, 99]. **ФСП "Рух"** (зникнути, вискочити, стояти, поховати тощо) – *і сліду не стало* – хтось безслідно зник, перестав існувати, жити; помер ("Дунув вітер понад ставом – І сліду не стало") [7, 109]; *мати силу (над ким-чим)* – впливати на кого-, що-небудь, керувати діями когось ("Люде б сонце заступили, Якби мали силу...") [7, 99]; *повести очима (очицями)* – дивитися, спрямовувати зір на когось, щось ("Зайде сонце – Катерина По садочку ходить, На рученьках носить сина, Очиці поводить...") [7, 94].

Фразеологізми **ФТП "Людина як розумна істота"** характеризують емоційний фонд людини. Дане фразеотематичне поле представлено декількома фразеосемантичними полями, що характеризують: емоції, характер, поведінку людину. Розглянемо їх окремо. **ФСП "Емоції"** (страх, сором, переживання, радість) – *дати волю сльозам* – нестримно, невітшно, гірко плакати; ридати ("Стоїть Катря серед поля, Дала сльозам волю") [7, 99]; *на лихо (лишенько)* – уживається для вираження відчаю, досади т. ін. ("На лишенько...Доню моя, Що ти наробила?") [7, 98]; *[як] на сміх* – 1. щоб глузувати, насміхатися над кимось, чимось. 2. ніби навмисне ("Гріхом тебе на світ божий Мати породила; Виростає же на сміх людям!" [7, 100]).

ФСП "Характер" (добрий, злий, вірний, лагідний, покірний і т. п.) – як *янгелятко* – про дитину, що відзначається добротою, лагідністю ("А воно, як янгелятко, Нічого не знає, Маленькими ручицями, Пазухи шукає") [7, 101].

ФСП "Поведінка" – *гнутиця в дуку* – плазувати, запобігати перед кимсь, виявляючи покірність ("Люде гнуться, як ті лози, Куди вітер віє") [7, 100].

Фразеотематичне поле "*Людина як суспільна істота*" містить лише одне фразеосемантичне поле "Стосунки між людьми". **ФСП "Стосунки між людьми"** – *бодай вас злидні побили – лайл*, уживається для вираження побажання нещастя, бідності; прокляття ("Бодай же вас, цокотухи, Та злидні побили, Як ту матір, що вам на сміх Сина породила" [7, 99]).

Таким чином, фразеологічні одиниці **ФТГ "Людина"** вживаються в мові поеми тоді, коли поет бажає підкреслити, увиразнити певну рису характеру, зовнішності, поведінки людини, намагається привернути до її особи увагу. Спостерігаємо, що в поемомовленні митцем використовуються ФО, пов'язані з аналізом життя людей.

До **ФТГ "Абстрактні відношення та поняття"** відносять ФО, які характеризують кількість, якість предметів, навколишній світ, що оточує людину. Дана група містить фразеосемантичні поля, які описують кількість (ФСП "Кількість"), простір (ФСП "Простір"), якість (ФСП "Якість"), можливість (ФСП "Можливість") тощо. Розглянемо кожне фразеосемантичне поле окремо.

ФСП "Кількість", ВСГ "Дуже багато" – цю групу підкреслюють такі ФО: *не видно світ* – (за ким-чим, кого-чого-небудь) дуже багато ("*Та де тобі! таке лихо, Що не видно й світа*"; *що хочать* – абсолютно все, усе без обмежень, скільки й що завгодно ("*Нехай собі тії люде, Що хочать говорять...*").

ФСП "Кількість", ВСГ "Дуже мало" – до цієї групи віднесемо такі ФО: *ні волі, ні долі* – (про відсутність чого-небудь) нічого ("Єсть люде на світі – Сріблом-злотом сяють, Здається, панують, А долі не знають, – Ні долі, ні волі!"); *ні батька, ні неньки* – (про відсутність кого-небудь) нікого, ніхто ("Не слухала Катерина Ні батька, ні неньки"); *ні родини, ні хатини* – (про відсутність чого-небудь) нічого ("Ні родини, ні хатини; Шляхи, піски, горе...").

ФСП "Простір", ВСГ "Скрізь" – *од краю до краю* – по всій території; *скрізь* ("Тому доля запродала **Од краю до краю**, А другому оставила Те, де заховують"). **ФТГ "Абстрактні відношення та поняття", ФСП "Якість", ВСГ "Надзвичайно"** – як *квіточка* – неймовірно красиво ("Подивилась на дитину: Уमितе сльозою, Червоніє, **як квіточка** Вранці під росою").

ФСП "Якість", ВСГ "Сильно" – *мати силу* – (над кимчим) впливати на кого-, що-небудь, керувати діями когось ("Люде б сонце заступили, Якби **мали силу...**").

ФСП "Якість", ВСГ "Поволі" – *ледве дихати* – робити легкі, ледве поміжні рухи ("Через пеньки, заметами, **Летить, ледве дише...**").

Виділені ФО стосуються часових ознак, тобто підкреслюють довготривалість певної дії чи події, давність події або час, коли вона відбудеться. Часто ФО з мови творів Т. Шевченка, котрі відносяться до цієї групи, підкреслюють періодичність дії, зазвичай такими фразеологізмами як *від часу до часу, раз по раз* (мають схожі значення – іноді, інколи, через певні проміжки часу); довготривалість – *од віка до віку, навік-віки, навіки і віки, од нині до віка, вовіки-віки, вовіки і віки* (мають схожі значення – завжди, назавжди) тощо.

ФО даної ФТГ увібрали в себе поняття про час, уособлення його в життєвому досвіді людей. Ми можемо спостерігати, як визначились проміжки часу в українців сотні роки тому, з цим їх і ототожнювали.

Фразеологія мови невмирущого Кобзаря має фольклорну основу, яка синтезувала в собі все те краще, що було створено генієм народу упродовж багатьох віків і передавалася з покоління в покоління. Поема "Катерина" є яскравим маркером бездоганного використання багатих виражальних можливостей фразеологічних одиниць української мови. Отже, розгляд фразеологічного арсеналу мови поеми "Катерина" Т. Шевченка дав змогу унаочнити фразеологічне багатство поетичного мовлення митця, встановити параметри оказіональних контекстуальних перетворень традиційних народних фразеологізмів. Перспективи подальших наукових студіювань полягають у вивченні специфіки функційного аспекту фразеологічних одиниць мови поетичної

та прозової спадщини Т. Шевченка, її популяризації засобами мережі інтернет, телебачення у масову культуру сучасників, а не лише на сторінках фахових видань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коломієць М. Семантико-стилістичні функції фразеологічних синонімів у поезіях Т. Г. Шевченка / М. П. Коломієць // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 35–38.
2. Прадід Ю. У царині лінгвістики і права // Ю. Ф. Прадід. – Сімферополь, 2006. – 256 с.
3. Ужченко В. До джерел фразеології Шевченкових поезій / В. Д. Ужченко, А. М. Поповський // XXXI Наук. Шевченківська конф. 9–11 березня 1994 року : матеріали. – Луганськ, 1994. – С. 140–143.
4. Ужченко В. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Ужченко, Д. Ужченко. – К., 2007. – 497 с.
5. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Ярмоленко, С. П. Бирик, О. Г. Тодор. – К., 2001. – 224 с.
6. Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К., 1993. – Т. 1, 2. – 984 с.
7. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. – К., 2003. – Т. 1: Поезія 1837–1847 рр. – С. 92–109.

REFERENCES

1. Kolomijecj, M. (1992). Sematyko-stylistychni funkciji frazeologichnykh synonimiv u poezijakh T. Gh. Shevchenka [Semantic-stylistic functions of phraseological synonyms in Taras Shevchenko's poetry]. *Movoznavstvo – Linguistics*, 2, 35-38 [in Ukrainian].
2. Pradid, Ju. (2006). *U caryni linghivistyky i prava [In the field of linguistics and law]*. Simferopolj [in Ukrainian].
3. Uzhchenko, V. (1994). Do dzherel frazeologhiji Shevchenkovykh poezij [To sources of phraseology of Shevchenko's poetry]. *XXXI Naukova Shevchenkivsjka konferencija. 9-11 bereznja 1994 roku: Materialy – XXXI Scientific Shevchenko Conference. March 9-11, 1994: Materials*. Lughansjk [in Ukrainian].
4. Uzhchenko, V., Uzhchenko, D. (2007). *Frazeologhija suchasnoji ukrajinskoji movy: navchaljnyj posibnyk [The phraseology of the modern Ukrainian language: a textbook]*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Yarmolenko, S. Ya., Bibik, S. P., Todor, O. G. (2001). *Ukrajinsjka mova: Korotkyj tлумachnyj slovnyk linghivistychnykh terminiv [Ukrainian language: A brief glossary of linguistic terms]*. Kyiv [in Ukrainian].
6. *Frazeologhichnyj slovnyk ukrajinskoji movy [Phraseological Dictionary of the Ukrainian language]*. (1993). Kyiv [in Ukrainian].
7. Shevchenko, T. (2003). *Zibrannja tvoriv: U 6 t. [Collected works]*, (Vols. 1-6). Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 20.09.18

PHRASEOLOGICAL ARSENAL OF THE POEM "KATERYNA" OF TARAS SHEVCHENKO

The scientific studio demonstrates the peculiarities of the functioning of phraseologisms in the language of the poem "Kateryna" by Taras Shevchenko in the ideographic scope in the format of phraseological triad "A human – abstract relations and concepts – nature", which distinguishes phrasal and semantic fields with variant-synonymous categories, which include structural-semantic and motivational models of phraseological.

The phraseological group "A human" includes phraseological fields "A person as a human being", "A person as a rational being", "A person as a social being". The phraseological group "A person as a human being" is represented by several phrase-semantic fields: "Appearance", "Physical state", "Mental state", "Clothes", "Movement", characterizing appearance, psyche, clothing, movement, physical state of a person.

Phraseologisms of the group "A person as a rational being" characterize the emotional fund of a person. This phraseological field is represented by several phrase-semantic fields, which characterize: emotions, character, behavior of a person. The phrase-field "A person as a social being" contains only one phrase-semantic field "Relationships between human beings".

To the group "Abstract relations and concepts" we refer phraseologisms that characterize the quantity, quality of objects, the surrounding world of a person. This group includes phrase-semantic fields that describe the quantity, space, quality, ability, etc. The consideration of the phraseological arsenal of the language of the poem "Kateryna" by T. Shevchenko made it possible to determine the phraseological richness of the poetry of the artist, to establish the parameters of occasional contextual transformations of traditional folklore phraseologisms.

Key words: phraseological unit, ideographic classification, linguistics, semantics, Taras Shevchenko.